

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS XII.

A SZAVAK ÉRTELME

**Tanulmányok
Tegyey Imre emlékére**

**Debrecen
2023**

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS XII.

A SZAVAK ÉRTELME

TANULMÁNYOK TEGYEY IMRE EMLÉKÉRE

A DEBRECENI EGYETEM KLASSZIKA-FILOLÓGIAI ÉS
ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

A kiadvány támogatói:

Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
MTA TABT Debreceni Területi Bizottsága

Sorozatszerkesztők
TAKÁCS LÁSZLÓ – TÓTH ORSOLYA

A jelen kötetet szerkesztette
TÓTH ORSOLYA

Lektorálta
TAKÁCS LÁSZLÓ

ISSN 2064-9754

ISBN 978-963-490-547-9

**HEREDITAS
GRAECO-LATINITATIS XII.**

A SZAVAK ÉRTELME

**TANULMÁNYOK
TEGYEY IMRE EMLÉKÉRE**

DEBRECEN

2023

TARTALOMJEGYZÉK

TEGYEY IMRE EMLÉKÉRE	7
KÖSZÖNTŐ (<i>Takács Levente</i>)	9
ADORJÁNI ZSOLT: Szórejtvény, etimológia és ideológia Kallimachos <i>Ektheósis Arsinoés</i> című költeményében	11
PATAKI ELVIRA: Lány a kyklóps szemében: Polyphémos tekintete Homérostól Euripidésig	24
SIMON ATTILA: Szégyen és elhallgatás az antik szónok- lattanokban	58
KATÓ PÉTER: Informális együttműködés a hellénisztikus városokban	72
MÉSZÁROS TAMÁS: Lukianos bizánci utóéletéhez	87
NÉMETH GYÖRGY: A hajtépő démon	101
GESZTELYI TAMÁS: Varázsgemmák az oslói Ustinow gyűjteményben	113
SZEKERES CSILLA: Szabadság és egyenlőség Cicero <i>De re publica</i> című művében	123
ADAMIK BÉLA: A latin nyelv dialektológiai helyzete a késő császárkori és kora középkori Itáliában a feliratok tükrében	139

FORISEK PÉTER: Arrianos és a császárkultusz. Megjegyzések Arrianos trapezusi látogatásához	164
D. TÓTH JUDIT: „Lebarnult vagyok, mégis szép.” Az <i>Énekek éneke</i> 1,5 Nyssai Gergely értelmezésében	174
M. NAGY ILONA: Szent Domonkos első magyar nyelvű életrajzának (Domonkos-kódex, 1517) fordításmódjáról	189
KISS SEBESTYÉN: Tanáralakok Hermann Hesse önéletrajzi ihletésű írásaiban	209
A KÖTET SZERZŐI	222

A LATIN NYELV DIALEKTOLÓGIAI HELYZETE A KÉSŐ CSÁSZÁRKORI ÉS KORA KÖZÉPKORI ITÁLIÁBAN A FELIRATOK TÜKRÉBEN*

ADAMIK BÉLA

1. Bevezetés

Jelen tanulmány Herman József egyik úttörő (2000-ben megjelent) munkáját kiindulópontnak tekintve és a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisának lehetőségeit és eszközrendszerét felhasználva kísérletet tesz az itáliai latinság nyelvföldrajzi, dialektológiai jellegzetességeinek leírására, megragadására a késő császárkori és kora középkori (4–7. századi) feliratos anyag alapján, a fonológia területére szorítkozva. Egy mássalhangzói és egy magánhangzói jelenség – a szóvégi *-s* eltűnése és az *e-i*, illetve *o-u* fúzió – képezi a tárgyát e vizsgálatnak, amelynek célja, hogy kideríthetővé váljon: vajon e változások latin területi megoszlása előre jelzi-e, megelőlegezi-e az olasz dialektusokon belül, illetve az olasz és szárd dialektusok között megfigyelhető jellegzetes területi különbségeket? Jelen tanulmány megmutatja, hogy a feltett kérdésre alapvetően pozitív válasz adható és hogy viszonylag nagy biztonsággal megadható mindkét tárgyalt jelenség területileg meghatározott bekövetkeztének vagy be nem következettének az ideje is.

*Jelen tanulmány az NKFIH K 135359 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 5. szakasz” című projektje keretében a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Latin Nyelvtörténeti és Dialektológiai Kutatócsoportjában készült.

2. Problémafelvetés

Amennyiben e tanulmány címében jelzett témában kutatástörténeti áttekintést szeretnénk nyújtani, akkor ez az áttekintés igen rövid lenne, lényegében egyetlen tételből állna. Tudniillik, bármilyen meglepő, egyetlen olyan munka sem született eddig, amely (a szigeteket is beleértve) Itália egész területét feldolgozta volna latin dialektológiai szempontból, a feliratos anyagra alapozva. Itália egésze esetében még azok a leíró jellegű, ma már elavultnak számító, de a maguk idejében igen hasznos leírások, adattárak sem készültek el, amelyek a Római Birodalom más területei feliratos anyagának nyelvi jellegzetességeiről a maguk idejében igen hasznos tájékoztatást adtak, mint például a 20. század elején Carnoy monográfiája a hispániai, Pirsoné a galliai, Skoké pedig a dalmáciai latin feliratok nyelvéről.¹ Itália szigetekkel együtt értendő területét tekintve igazából csak *Venetia et Histria (Regio X)* és Szardínia feliratos anyagát tekintve rendelkezünk, inkább hagyományosabb módszertanú nyelvi-nyelvtani leírásokkal, adattárakkal, Zamboni illetve Lupinu részéről a 20. század második feléből.² Szardíniától most egy időre tekintsünk el, mert ott születtek újabb, modernebb módszertanú munkák is, különösképpen Tamponi részéről,³ de ez az Itáliai félsziget kutatástörténeti szempontjából most másodlagos.

Ennek a szakirodalmi hiánynak vagy hallgatásnak Itália tekintetében nyilván megvan a maga tudománytörténeti oka, amivel itt már csak ter-

¹ A. J. Carnoy, *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*, Bruxelles, 1906; J. Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles, 1901; P. Skok, *Pojave vulgarno – latinskoga jezika na najpisisma rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1915.

² A. Zamboni, Contributo allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria). Introduzione. Fonetica (Vocalismo), *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti* 124, 1965–66, 463–517; Uő., Contributo allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria). Fonetica (Vocali in iato e consonantismo), *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti* 126, 1967–68, 77–129; valamint G. Lupinu, *Latino epigrafico della Sardegna. Aspetti fonetici*, Nuoro, 2000.

³ L. Tamponi, On back and front vowels in Latin inscriptions from Sardinia, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 59, 2019, 71–83; L. Tamponi, *Variation and Change in Sardinian Latin. The Epigraphic Evidence*, Pisa, 2022.

jedelmi okokból sem foglalkozhatunk. Röviden csak annyit mondhatunk, hogy az ilyen, hagyományos módszertanú leírások készítésének elmaradása Itália (és a Birodalom) többi területét illetően egyáltalán nem tekinthető meglepőnek, tekintettel az ilyen jellegű korábbi munkák eredménytelenségére a latin nyelv területi változatainak és változásainak kutatása szempontjából. Hogy mégis legalább egyetlen tétel említhető, amely Itália egészére, vagy legalábbis reprezentatív területeire tekintettel próbálta meg feltárni, leírni a latin nyelv fejlődésének, változásainak területi különbségeit Itáliában a keresztény kori feliratos korpuszra alapozva, az Herman Józsefnek köszönhető.⁴ Herman 2000-ben megjelent tanulmányában sikerrel alkalmazta az általa kidolgozott, a különféle nyelvi változásokat tükröző hibatípusok megoszlási vizsgálatára épülő módszertanát Itália öt kiválasztott régiójának keresztény feliratainak, egy nagyjából 1300 feliratból álló korpuszon. Herman kimutatta, hogy a kései Itália e régiói dialektológiai szempontból egyáltalán nem viselkedtek egységesen, hanem a vizsgálatba vont öt régió két kontrasztív csoportba szervezhető: az egyik csoport területein (az észak-itáliai Liguriában és Transpadanában) egy világosan újító jellegű magánhangzórendszer és egy kimondottan konzervatív mássalhangzórendszer figyelhető meg, míg a másik csoport területein (Szardíniában, a közép-itáliai Etruriában és a dél-itáliai Bruttiumban) viszont épp fordítva, egy kimondottan konzervatív, avagy kevésbé innovatív magánhangzórendszer és egy nagymértékben vagy jelentősen innovatív mássalhangzórendszer regisztrálható. Hermannak ezek az (inkább csak a

⁴ J. Herman, *Differenze territoriali nel latino parlato dell'Italia tardo-imperiale: un contributo preliminare*, in: J. Herman – A. Marinetti (edd.), *La preistoria dell'Italiano. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica. Università Ca' Foscari di Venezia 11–13 giugno 1998*, Tübingen, 2000, 123–135 (a továbbiakban: Herman 2000a). Említhető még Lupinu (G. Lupinu, *Contributo allo studio della fonologia delle iscrizioni latine della Sardegna paleocristiana*, in: A. Mastino et al., edd., *La Sardegna paleocristiana tra Eusebio e Gregorio Magno: atti del Convegno nazionale di studi, 10–12 ottobre 1996*, Cagliari, 1999, 227–261) is, aki Szardínia kereszténykori fonológiáját próbálta tágabb nyelvföldrajzi kontextusban elemezni, Herman (*Aspects de la différenciation territoriale du latin sous l'Empire*, 1965, in: J. Herman, *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique*, réun. S. Kiss, Tübingen, 1990, 10–28) adattárát felhasználva, ez ugyanis Itáliai adatokat is tartalmaz (Észak-Itália, Dél-Itália és Róma bontásban).

nagyobb fonológiai alrendszerek mozgásait feltáró) eredményei⁵ megmutatták, hogy megfelelő módszertannal és tegyük hozzá, megfelelő adattárral vagy adatbázissal Itália feliratos anyagát is szóra lehet bírni, legalábbis bizonyos nyelvi alrendszerek tekintetében, ha a latin nyelv területi fejlődésére vagyunk kíváncsiak.

3. Jelen vizsgálat anyaga, módszertana és célja

A Herman úttörő tanulmányának megjelenése óta eltelt nagyjából 20 év alatt sok minden történt, ami megkönnyíti, megkönnyítheti egy olyan dialektológiai vizsgálat elvégzését, amelyet e tanulmány címe is jelez. A legnagyobb áttörést kétség kívül az hozta, hogy 2006-ban létrejött a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa,⁶ amely mára, a folyamatos munkálatoknak köszönhetően már a Római Birodalom szinte teljes feliratos anyagát feldolgozta a vulgáris latin nyelvi fejlődés szempontjából. A klasszikus normanyelvtől való mindenféle eltérést, devianciát rögzítő adatbázis jelenleg több mint 125000 (egész pontosan 125644) digitális adatlapot tartalmaz,⁷ és ez a számottevő mennyiség több mint 59000 (59254) feliratról lett kigyűjtve és rögzítve egy erre kiképzett adatgyűjtő csapat által. Róma városát nem számítva, Itália területéről az adatbázis több mint 24000 (24320) adatlappal rendelkezik: ez a mennyiség több mint 11000 (11483) feliratról került rögzítésre. Ehhez járul még Róma városának anyaga is, ahonnan eddig több mint 33000 (33185) adatlapot rögzítettek az adatgyűjtők több mint 14000 (14317) feliratról. Így összességében Itália területéről több mint 57000 (57505) adatlappal rendelkezünk, amelyek több mint 25000 (25798) feliratról kerültek rögzítésre.

⁵ Amelyeket részletesebben bemutatunk itt: B. Adamik, In Search of the Regional Diversification of Latin: Some Methodological Considerations in Employing the Inscriptional Evidence, in: Fr. Biville et al. (edd.), *Latin vulgaire – latin tardif IX: Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Lyon, 6–9 septembre 2009, Lyon, 2012, 123–139 (= Adamik B., A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége, *Antik Tanulmányok* 56, 2012, 91–105).

⁶ Vö. <http://lldb.elte.hu/>, amelyre a továbbiakban Adatbázisként vagy LLDB-ként (Computerized Historical Linguistic Database of the Latin Inscriptions of the Imperial Age) hivatkozunk.

⁷ Az Adatbázis adatait a 2022.02.28-i állapot szerint használtuk fel.

zítésre az adatbázisban. Ez a mennyiség még gyarapodni is fog a jövőben, hiszen, noha Itália feliratos anyagának feldolgozása már a vége felé közeledik, a római anyagé még folyamatban van: nagyjából a fele-harmada vár még feldolgozásra. Ennek köszönhetően tehát jóval nagyobb, és ami fontos, jóval kezelhetőbb és könnyebben elemezhető anyaggal dolgozhat a mai kor kutatója, mint akárcsak Herman több mint 20 évvel ezelőtt, aki még csak 1300 kereszténykori felirat adataira építhette konklúzióit.

Az említett adatbázis nem melleleg éppen a Herman-féle gyakorisági, megoszlási vizsgálatok elvégzésére lett kifejlesztve, így az adatbázis kereső-motorjai lehetővé teszik – sok egyéb más mellett – a különböző hibatípusok egymáshoz viszonyított gyakoriságának, relatív frekvenciájának kimerítő elemzését, a vizsgált adatállományok belső, strukturális megoszlási mintázatainak feltárását, vizualizálását.⁸

Mindezek fényében nem meglepő, ha Herman 2000-ben megjelent, úttörő tanulmányát kiindulópontnak tekintve, de a mai, digitális kor informatikai vívmányait, azaz a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisának⁹ lehetőségeit és eszközrendszerét felhasználva újra kísérletet teszünk Itália nyelvföldrajzi, dialektológiai jellegzetességeinek megragadására a keresztény korszak feliratos anyagára építve. Hogy ezt a vizsgálatot a fonológia területén hajtjuk végre, azt indokolja egyrészt az, hogy Herman is ezt a nyelvi alrendszer-tette vizsgálata tárgyává, másrészt az a körülmény (amelyre nyilván Herman is tekintettel volt anno), hogy ebből a nyelvi alrendszerből származik a feliratos hibák mintegy kétharmada.¹⁰ Végül pedig az

⁸ Részletesen lásd B. Adamik, *Computerized Historical Linguistic Database of the Latin Inscriptions of the Imperial Age: Search and Charting Modules*, in: Á. Szabó – E. Gradvohl (edd.), *From Polites to Magos: Studia György Németh Sexagenario Dedicata* (Hungarian Polis Studies 22), Budapest – Debrecen, 2016, 13–27.

⁹ Az adatbázis történetéhez részletesen lásd B. Adamik, In Memoriam József Herman: von der Late Latin Data Base bis zur Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 49, 2009, 11–22. (= Adamik B., In memoriam Herman József: A Késő latin nyelvtörténeti adattártól a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisáig, *Antik Tanulmányok* 54, 2010, 311–321) és Adamik (2016).

¹⁰ Ezt az adatbázisban rögzített adatlapok megoszlása is mutatja: egész pontosan 67% (84685) tartozik a ‘Phonologica’ [= ‘Consonantismus’ 35% (44507) + ‘Vocalismus’ 32% (40178)], 20% (24500) a ‘Morphosyntactica’ [= ‘Nominalia’ 13% (16013) +

a romanisztikai nyelvöldrajzi szempont is javasolja a fonológiai alrendszer vizsgálatát, hogy Itália helyi, késő latin nyelvváltozataiból a középkor folyamán (nagyjából a 9–10. századra¹¹) kifejlődött olasz és szárd dialektusok nyelvöldrajzi tagolódásának legfontosabb választóvonalai is legnagyobbbrészt a fonológia területéről származnak.¹²

Ennek megfelelően a következőkben, miután röviden felvázoljuk a vizsgált korpusz-adatok területi, kronológiai és egyéb általános dialektológiai megoszlásának jellegzetességeit, két konkrét fonológiai, egy mássalhangzói és egy magánhangzói jelenséget, illetve változást vizsgálunk meg azzal a céllal, hogy kideríthessük: vajon e fonológiai változások latin területi megoszlása előre vetíti-e, megelőlegezi-e az olasz és szárd dialektusok között megfigyelhető területi különbségeket, ti. hogy az adott olasz és szárd dialektus-területen az adott változás bekövetkezett-e vagy sem? Ezek a jelenségek a következők: a mássalhangzó-rendszer területéről a szóvégi *-s* eltűnése és a magánhangzó-rendszer területéről az *e-i*, illetve *o-u* fúzió. A kiválasztott mássalhangzó-változás ugyanis alapvető az észak-olasz és közép-dél-olasz dialektusok nyelvöldrajzi megkülönböztetésében az úgynevezett La Spezia – Rimini (avagy Massa – Senigallia) vonal mentén: ugyanis a szóvégi *-s*¹³ ettől északra az olasz dialektusokban (mindmáig látható

‘Verbalia’ 1% (1005) + ‘Syntactica etc.’ 6% (7482)] és 13% (16459) az ‘Errores non grammatici’ címszó alá.

¹¹ Vö. J. Herman, *Vulgar Latin* (translated by Roger Wright), University Park, PA, 2000, 115 (a továbbiakban: Herman 2000b).

¹² Lásd L. Savoia, The geographical distribution of the dialects, in: M. Maiden – M. Parry (edd.), *The dialects of Italy*, London – New York, 1997, 225–234.

¹³ A Massa – Senigallia vonalhoz lásd L. Renzi – G. Salvi, *Nuova introduzione alla filologia romanza*, Bologna, 1985, “Tav. VII: Il dominio italo-romanzo”; a szóvégi *-s* történetéhez összefoglalóan lásd Herman (2000b) 40–42. Ahogy erre G. Rohlfs nyomán Zamboni (1967–68) 118, 144 j. rámutat, a szóvégi *-s* az észak-olasz dialektusokból csak a középkor folyamán vészett ki, mindmáig tartó nyomokat hagyva maga után. A friulihoz és ladinhoz lásd még L. Vanelli, Friuli, in: M. Maiden – M. Parry (edd.), *The dialects of Italy*, London – New York, 1997, 279–285: 281: „Friulian displays some Gallo-Romance phonological phenomena, which are not found in other contemporary N. Italian dialects, but are present in *Ladin*: ... conservation of *-s* as a plural morpheme: [mu:rs] ‘walls’, and as the marker of the 2sg. and 2pl. verb forms: [‘cantis] ‘you sing’ (sg.), [can’tajs] (pl.)” és 282.: „Oblique clitics (acc. and dat.) lpl. and 2pl. [nus] ‘us’ and [us] ‘you’ are not reflexive.” A ladinhoz még vö. G. Salvi, *Ladin*, in: M. Maiden – M. Parry (edd.), *The dialects of Italy*, London – New York, 1997, 286–294:

módon leginkább a friuliban és a ladinban) megmaradt (ahogyan egyébként a szárdban is), ettől délre az olasz dialektusokban viszont teljesen eltűnt.¹⁴ Az *e-i*, illetve *o-u* fúziók bekövetkezte illetve elmaradása viszont a (legnagyobbrészt) *e-i*, illetve *o-u* fúziót felmutató olasz dialektusokat különíti el a szárdtól és egy kicsiny dél-olasz dialektusterületől Lucaniában,¹⁵ ahol ezek a fúziók csak részlegesen (mint Lucania egy részén) vagy egyáltalán nem következtek be (mint Szardíniában).¹⁶ Természetesen e jelenségeket, a terjedelmi korlátok miatt is, csak röviden tárgyalhatjuk és csupán a feliratos anyag tanúbizonyosságára szorítkozva.

4. A latin adatállomány jellegzetességei: területi és kronológiai adottságok

Jelen vizsgálat elvégzésére Itália egész területét, tehát mind a 11 augustusi régiót figyelembe vettük, valamint Szardínia, Szicília és Korzika szigeteit is, továbbá Róma városát szintúgy. Itália 11 régióját azonban nem külön-külön tárgyaljuk, hanem dialektológiai, mégpedig

289: „final [s] preserved as a plural marker on the noun and as a 2sg. (and in some varieties, 2pl.) verb ending (but not in lpl. - see below). It usually falls if it has no morphological role: PLUS > Mar. [ply], Bad. [pb], Gard., Liv. [plu], Fass. [pju] 'more'.” Vö. ugyanott 291: „Characteristic suffixes for all conjugations, pres. / imperf., ind. / subjn. (with some exceptions) are 1sg. -[e] (Mar. -[i]); 2sg. -[es] (<-AS); ... ind. [can'tuŋ] 'we sing', [can'tejs] 'you sing'”

¹⁴ Ahogy azt a következő példák, a latin (*nōs* >) *nos* 'mi' névmás folytatásai mutatják: a friuli *nus* és szárd *nos*-szal egy olasz *noi* áll szemben.

¹⁵ E változáshoz összefoglaló jelleggel vö. Herman (2000b) 30–35, a dél-itáliai dialektusokbeli folytatásokhoz vö. A. Ledgeway, The dialects of southern Italy, in: A. Ledgeway – M. Mayden (edd.), *The Oxford Guide to the Romance Languages*, Oxford, 2016, 246–269: 248–249 (a továbbiakban: Ledgeway 2016b), a szárdhoz vö. G. Mensching – E.-M. Remberger, Sardinian, in: A. Ledgeway – M. Mayden (edd.), *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford, 2016, 270–291: 272–274.

¹⁶ A szárd-olasz kontrasztot jól illusztrálják a következő példák: míg a latin *catēna* 'lánc' szó olasz folytatása *catena*, a szárd pedig *kadena*, addig a latin *sītis* 'szomjúság' szó folytatása olasz *sete*, de szárd *sidis* (tehát az olasszal ellentétben a latin *ī* folytatása nem olvadt egybe az *ē* folytatásával a szárdban), illetve míg a latin *sōle(m)* 'nap' szó olasz folytatása *sole*, a szárd pedig *sole*, addig a latin *gūla* 'torok' szó folytatása olasz *gola*, de szárd *bula* (tehát az olasszal ellentétben a latin *ū* folytatása nem olvadt egybe az *ō* folytatásával a szárdban).

olasz nyelvföldrajzi szempontokat figyelembe véve három területbe szervezve őket:

- 1) Észak-Itália (*Venetia et Histria / Regio X, Transpadana / Regio XI, Liguria / Regio IX és Aemilia / Regio VIII*),
- 2) Közép-Itália (*Etruria / Regio VII, Umbria / Regio VI, Picenum / Regio V és Latium, azaz Latium et Campania / Regio I északi fele*¹⁷),
- 3) Dél-Itália (*Samnium / Regio IV, Bruttium et Lucania / Regio III, Apulia et Calabria / Regio II és Campania, azaz Latium et Campania / Regio I déli fele*¹⁸).

Ez a hármas tagolás legnagyobb részét megfelel a 2016-os *The Oxford Guide to the Romance Languages* által is használt olasz nyelvföldrajzi felosztásnak.¹⁹

Kronológiailag a Kr. u. 4. századtól kezdődő keresztény korszak adatait vettük figyelembe, körülbelül a 7. századig bezárólag,²⁰ amikor

¹⁷ Technikailag ez a következő, a vizsgálat szempontjából releváns városok Közép-Itáliához sorolását jelentette: Albanum, Anagnia, Aricia, Bovillae, Lavinium, Nemus Dianae, Ostia Antica, Portus in Latio (ad Ostiam), Tarracina, Tibur és Velitrae.

¹⁸ Technikailag ez a következő, a vizsgálat szempontjából releváns városok Dél-Itáliához sorolását jelentette: Abellinum, Capua, Neapolis in Latio, Nola, Nuceria, Puteoli, Salernum, Stabiae és Surrentum.

¹⁹ Vö. P. Benincà – M. Parry – D. Pescarini, The dialects of northern Italy, in: A. Ledgeway – M. Maiden, *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford, 2016, 185–205: 186, 13.1-es térképe ('Dialects of northern Italy') és A. Ledgeway, Italian, Tuscan, and Corsican, in: A. Ledgeway – M. Maiden (edd.), *The Oxford Guide to the Romance Languages*, Oxford, 2016, 206–227 (a továbbiakban: Ledgeway 2016a): 207, 14.1-es térképe ('Standard Italian, Tuscan, and Corsican'), együtt M. Loporcaro – T. Paciaroni, The dialects of central Italy, in: A. Ledgeway – M. Maiden (edd.), *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford, 2016, 228–245: 229, 15.1-es térképével ('Dialects of central Italy'), valamint Ledgeway (2016b) 247, 16.1-es térképe ('Dialects of southern Italy').

²⁰ Valójában a 4. és 8. század, tehát Kr. u. 301 és 800 között keletkezett feliratok adataijaira kerestünk rá az adatbázis Kiterjesztett Kereső Keltezés moduljának Időszak [A] almodulja segítségével (http://lldb.elte.hu/admin/search_2.php). Ez a megadott időszakba azokat az adatlapokat veszi bele, amelyek datálásának számtani közepe beleesik a megadott időszakba: pl. a 401–500 időszakra keresve a 391–450-es datálású (átlag 420,5) vagy a 471–510-es datálású (átlag 490,5) lapot beleveszi (ahogy a megadott időszakra szűkebb — pl. a 440,5 átlagú 431–450-es — és az egy éves — pl. 431 — datálásokat is), de a 371–410-es datálású (átlag 390,5) vagy a 491–530-as datálású (átlag 510,5) lapot nem.

is a feliratos forrásanyag rendkívüli mértékben megritkul, a legtöbb területen lényegében megszűnik létezni.

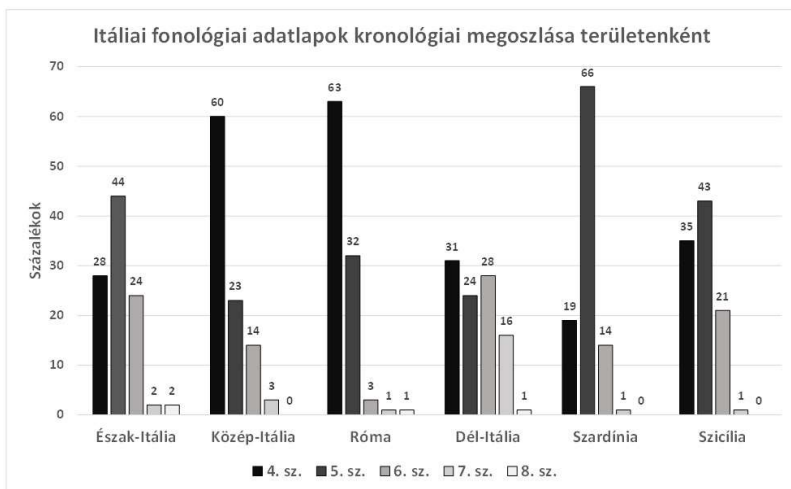
Nyelvészeti szempontból pedig csak azokat az adatlapokat vettük figyelembe az adatbázisban, amelyek pusztán fonológiai alapon értelmezhetők, a párhuzamosan morfoszintaktikai vagy más, nem fonológiai alapon is értelmezhető jelenségeket²¹ vagy pusztán helyesírási háttérű hibákat rögzítő adatlapokat pedig kirekesztettük a vizsgálatból.²²

²¹ Tehát csak azokat a fonológiai főködű (az adatbázisban 'Consonantismus' vagy 'Vocalismus' címkéjű) lapokat vettük figyelembe, amelyek nem rendelkeznek névszói vagy igei morfoszintaktikai (az adatbázisban 'Nominalia' vagy 'Verbalia' címkéjű) alternatív kóddal, ezek (itáliai példákat adva) a következők: (-s > ø) PLV M = *plus minus* (LLDB-91445), illetve (é: > I) FICIT = *fecit* (LLDB- 74692), (i > E) MENVS = *minus* (LLDB-18927), (ó: > V) DOLVREM = *dolorem* (LLDB-25680), (ú > O) OXOR = *uxor* (LLDB-31984), (ó > V) SVM[NO = *somno* (LLDB-94105), (é > I) MVNIRIBVS = *muneribus* (LLDB-17897), (i: > E) PEREGRENO = *peregrino* (LLDB- 12163), (ú: > O) INMONES = *immunis* (LLDB-12585), (e: > I) FILICITAS = *Felicitas* (LLDB- 21033), (i > E) FVET = *fuit* (LLDB- 31985), (o: > V) NEPVS = *nepos* (LLDB- 41257), (u > O) SAECOLO = *saeculo* (LLDB- 61660), (o > V) PECTVRE = *pectore* (LLDB-17935), (e > I) APIRIRE = *aperire* (LLDB-62945), (i: > E) DEMID = *dimidia* (LLDB-23615), (u: > O) MOSIVO = *musivo* (LLDB-25818) stb. Ez a szűrés azért szükséges, mert az olyan adatok, mint ANNI = *annis* (LLDB-74088, -s > ø / nom. pro abl.), ANNVS = *annos* (e.g. LLDB-12275, o: > V / decl. IV pro II), MENSIS = *menses* (LLDB-108844, e: > I / acc. pl. -IS pro -es) és DOCIT = *docet* [LLDB-88474, e > I / -IT pro -et (in 3. pers. praes. impf. verborum)], QUIESCET = *quiescit* [LLDB-17830, i > E / -ET pro -it (in 3. pers. praes. impf. verborum)] stb. nem csak fonológiai, hanem morfoszintaktikai változások (esetek vagy deklinációs és konjugációs osztályok közötti keverések, ingadozások) eredményeképpen is létrejöhetnek, egymástól elválaszthatatlan módon (azaz nem lehet dönteni a fonológiai és morfoszintaktikai értelmezés között). Egyúttal kizártuk a 'Syntactica etc.' alternatív kódú lapokat is a vizsgálatból, így ki tudtuk szűrni az archaizmusként is értelmezhető (mint AEVOM = *aevum*, LLDB-111378, u > O / archaismus) vagy rekompozícióként is felfogható (mint PORREGERE = *porrigere*, LLDB-71835, i > E / recompositio) adatokat.

²² A következő, helyesírási háttérű hibákat rögzítő kódú adatlapokat zártuk ki: g > C, qu > CV, H > ø, aspiratio vitiosa, ch > C, ph > P, th > T, PH ~ F, c > K, k > C, x > SX / CS / XS / XSS / XX, i (= /j/) > II, áe > E, é > AE, é: > AE, ae > E, e > AE, e: > AE, ae / áe > AI, i: > II, e: > EE, a: > AA, o: > OO, u: > VV. Ugyanígy a potenciálisan helyesnek is tekinthető (és ezért az Adatbázisban '*fortasse recte*' megjelöléssel bíró) adatlapokat is kirekesztettük.

Végeredményben fonológiai vizsgálatunkhoz Itália szigetekkel együtt értendő területéről 2855 adatlapot vehettünk figyelembe, amelyek 1336 feliratról kerültek rögzítésre. Ehhez járul még a Róma városi anyag: Rómából 8439 adatlapot vehettünk figyelembe, amelyek 4452 feliratról kerültek rögzítésre. Már itt is feltűnhet az a területi aránytalanság, hogy az 5788 feliratról rögzített mindösszesen 11294 itáliai fonológiai adat háromnegyede Róma városából származik!

Ezen túlmenően az egyes kiválasztott területeken belül is láthatunk aránytalanságokat az adatok kronológiai megoszlásában, ahogy azt a következő, 1. diagram mutatja:

1. ábra

Van ahol a legtöbb adat arányait tekintve a 4. századból származik (pl. Róma és Közép-Itália), van ahol az 5. századból (mint Észak-Itália és Szardínia). Általános jellemző viszont, hogy a 6. századra (Dél-Itália kivételével) jelentősen csökken az adatok száma területenként, különösképpen Rómában, a 7. századra még radikálisabb a csökkenés (ismét csak Dél-Itália kivételével), a 8. századra pedig lényegében már

nincsen figyelembe vehető mértékű adatállomány.²³ Ezek után rátérünk a vizsgált fonológiai jelenségek megoszlási mintázataira és azok dialektológiai jelentőségére.

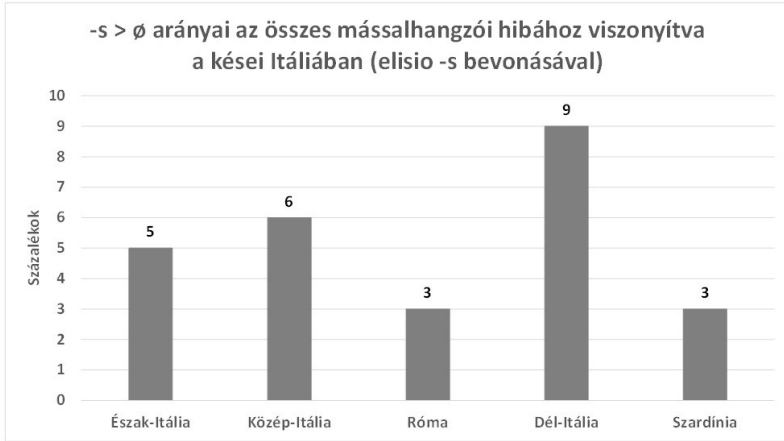
5. A szóvégi -s sorsa

Kezdjük az olasz és az általános romanisztikai nyelvföldrajzi tagolódás szempontjából oly jelentős szóvégi -s sorsával. Ha megtekintjük a 2. diagramot, amely kronológiai tagolás nélkül közli a vizsgált területenként az -s elmaradásának, nem ejtésének (a metrikai alapú, elíziós példákkal együtt vett)²⁴ arányait az összes mássalhangzói hiba viszonylatában, azt láthatjuk, hogy felfedezhető némi részleges megfelelés a későbbi romanisztikai, itáliai dialektológiai megoszlással, ti.

²³ Számszerűen Észak-Itália (100% = 1459): 4. sz. 28% = 413, 5. sz. 44% = 627, 6. sz. 24% = 356, 7. sz. 2% = 31, 8. sz. 2% = 32; Közép-Itália (100% = 541): 4. sz. 60% = 320, 5. sz. 23% = 126, 6. sz. 14% = 78, 7. sz. 3% = 17; Róma (100% = 8439): 4. sz. 63% = 5316, 5. sz. 32% = 2726, 6. sz. 3% = 280, 7. sz. 1% = 71, 8. sz. 1% = 46; Dél-Itália (100% = 518): 4. sz. 31% = 161, 5. sz. 24% = 123, 6. sz. 28% = 145, 7. sz. 16% = 83, 8. sz. 1% = 6; Szardínia (100% = 266): 4. sz. 19% = 51, 5. sz. 66% = 176, 6. sz. 14% = 37, 7. sz. 1% = 2; Szicília (100% = 68): 4. sz. 35% = 24, 5. sz. 43% = 29, 6. sz. 21% = 14, 7. sz. 1% = 1. Korzika szigetéről mindössze 3 releváns (5. sz.-i) adattal rendelkezünk, amit beleszámítottunk az itáliai össz-adatszámba, de a szigetet a továbbiakban nem vesszük figyelembe.

²⁴ Tehát itt nem csak azokat az eseteket vettük tekintetbe ahol az -s nem volt kiírva (kódja -s > ø az Adatbázisban, pl. LLDB-91445: -s > ø, PLV M = *plus minus*, AE 1997, 730, 1 = Epigraphica 1997, 389, 1, Transpadana / Regio XI, Mediolanum, Kr.u. 401–500), hanem azokat is, ahol metrikai alapon feltételezhetjük, hogy a -s nem valósult meg, nem ejthették (kódja elisio -s, pl. LLDB-89794: elisio -s, SEXAGINTA PLVS MINVS = *sexaginta plus minus*, ICUR 6, 17192, 9 = ICUR 1, 947, 9, Roma, Kr.u. 391–425, hexameter clausulában, azaz: *sexāginta plū' mīnus = sexāginta plūs mīnus*). Azokat a ritka eseteket is ide számítottuk, ahol a metrikailag nem megvalósuló szóvégi -s nem volt kiírva, írásban jelölve (kódja -s > ø elisa, LLDB-92994: -s > ø elisa, HIC TVJ]MVLATV IACIT = *hic tumulatus iacet*, CIL 11, 3759, 1 = CLE 535, 1, Etruria / Regio VII, Careiae, datálás nélkül, a hexameter elején, azaz: *hīc tumulātu' iacet*, vagy LLDB-89812: -s > ø elisa / dat./abl. pro nom., CVM PACE FIDELI QVI-ESCES = *cum pace fidelis quiescis*, ICUR 7, 19744, 2 = ILCV 4798, 2, Roma, Kr.u. 401–500 A.D. hexameter clausulában, azaz: *cum pace fideli' quiescis*; e két példát azonban kihagytuk az elemzésből, mert az előbbi keltezés nélküli, az utóbbi pedig párhuzamos morfoszintaktikai értelmezéssel is bír (ennek következtében '-s > ø elisa' kódú adatlap nem szerepel a jelen vizsgálat anyagában).

hogy az észak-itáliai dialektusokban (valamint a szárdban) megmaradt, míg a közép- és dél-itáliai dialektusokban nem maradt meg a szóvégi *-s*.

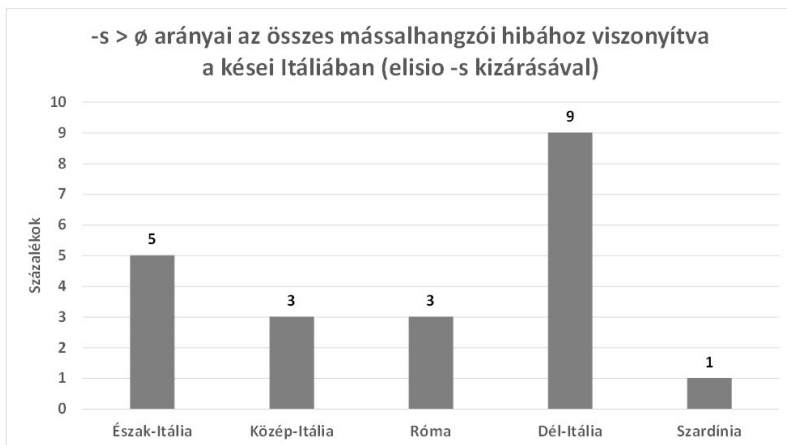
2. ábra

Öröndetes, hogy Dél-Itáliában a legmagasabb az *-s* kiesés aránya (9% = 29; 100% = 333), és Szardíniában a legalacsonyabb (3% = 6; 100% = 203), ami jól összeegyeztethető az *-s* későbbi sorsával az adott területeken, de rendkívül zavaró, hogy Róma (3% = 154; 100% = 5273) Szardíniával azonos, alacsony (3%) százalékot mutat fel az *-s* kiesés tekintetében, és hogy Észak-Itália (5% = 34; 100% = 695) valamint Közép-Itália (6% = 17; 100% = 290) nem mutat fel diagnosztikus különbséget a jelenséget illetően.²⁵

Ha azonban kirekesztjük a vizsgálatból a szóvégi *-s* zéró realizációjának, nem ejtésének azon eseteit, amelyek pusztán metrikai alapúak és nem biztos hogy van fonetikai háttérük (ezek kódja az adatbázisban 'elísio -s'; tehát amikor a szóvégi *-s* írva van, de a metrikai elemzés kimutatja, hogy nem alkotott pozíciót, tehát nem feltétlenül volt

²⁵ A nagyon alacsony adatszámú (6% = 3; 100% = 49) Szicília provinciát kizártuk ebből a vizsgálatból.

kiejtve), akkor láthatóan a későbbi nyelvföldrajzi viszonyoknak sokkal jobban megfelelő képet kapunk.²⁶

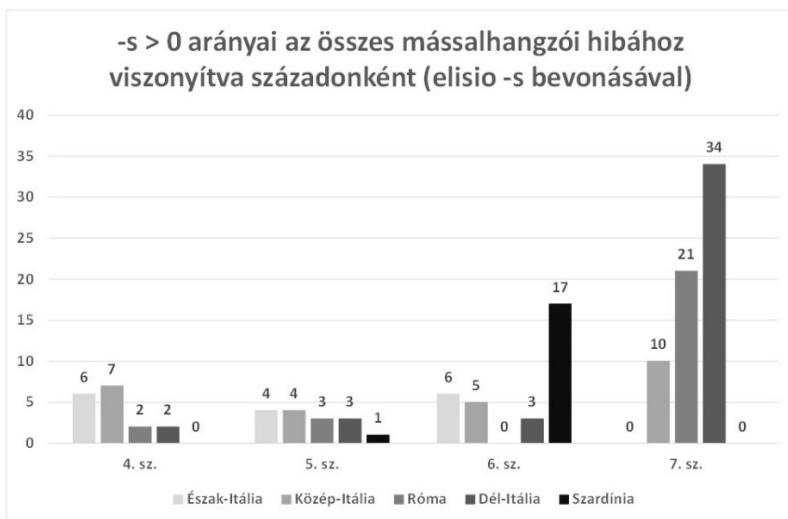
3. ábra

Örvedetes, hogy így az -s elvesztő Dél-Itália és az -s megtartó Szardínia között a különbség és a kontraszt növekedett, hiszen Szardínia százalékos aránya 3%-ról 1%-ra csökkent 3 'elísio -s' kizárásával. Az is örvedetes, hogy a 7 'elísio -s' kizárása után is 3%-os Róma és a környező Közép-Itália azonos arányszámú lett, köszönhetően 9 'elísio -s' kizárásának utóbbi anyagából. Az azonban igen zavarónak

²⁶ Hogy az Adatbázisban (földrajzi és kronológiai tagolást figyelmen kívül hagyva) a szövegi -s elíziós adatain belül az -s > ø elisa aránya csak 5% (4 adat), míg az elísio -s aránya 95% (77 adat), viszont a szövegi -m elíziós adatain belül az -m > ø elisa aránya 45% (38 adat), míg az elísio -m aránya 55% (46 adat), ez a körülmény arra utal, hogy míg az -m elíziójának valószínűleg tisztán fonetikai háttere, addig az -s elíziójának inkább csak metrikai alapja volt (Paulus Nórának vagyok hálás, hogy felhívta a figyelmemet erre a körülményre). Az -s > ø elisa és -m > ø elisa kódok azt kódolják, amikor a metrikailag nem realizálódó hangot írásban sem jelölik. További érv is felhozható az elísio -s kizárása mellett, mégpedig az, hogy ennek az elíziónak a megjelenése akár archaizáló költői technikával is magyarázható, hiszen ezt a jelenséget a költői nyelvben egészen Catullus és Lucretius koráig normatívnak tekintették, vö. B. Adamik, Zur Prosodie, Metrik und Interpretation von Catullus Carmen 116, *Wiener Studien Zeitschrift für Klassische Philologie und Patristik* 127, 2014, 151–164: 156.

tekinthető, hogy az *-s* megtartó 5%-os észak-Itália érzékelhetően megelőzi az *-s* elvesztő 3%-os Rómát és Közép-Itáliát, holott ennek inkább fordítva kellene lennie a későbbi fejlemények ismeretében. E zavaró tényezők azonban kiküszöbölhetők egy tagoltabb kronológiai megközelítéssel.

Ha századokra bontva nézzük meg az *-s* kiesés területi arányait a 4. ábrán, már világosabb képet kaphatunk a változás nyelvföldrajzilag meghatározott sorsát illetően.

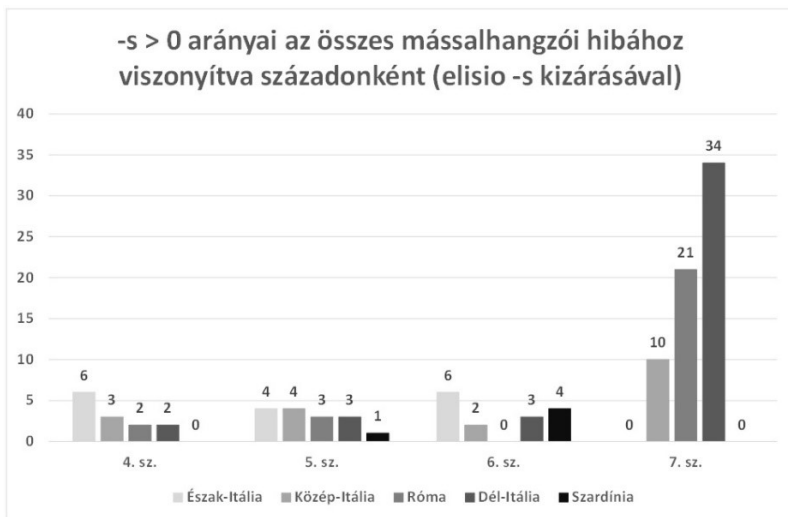

4. ábra

Látható, hogy az *-s* eltűnése alapvetően csak a 7. században indulhatott meg (az ennek látszólag ellentmondó Szardínia esetére rögtön visszatérünk), hiszen az 5–6. századi arányok között nem fedezhető fel diagnosztikus különbség a vizsgált területek között, a 6. században Itália mindhárom területe hasonlóan alacsony (3–6% közötti) százalékszámokkal rendelkezik (Róma kivételével, ahonnan nem rendelkezünk releváns adattal ebből a századból).²⁷

²⁷ A vonatkozó adatok: Észak-Itália 4. sz. 6% = 15 (100% = 232), 5. sz. 4% = 11 (100% = 294), 6. sz. 6% = 8 (100% = 132), 7. sz. 0% = 0 (100% = 22); Közép-Itália

Ebből csak Szardínia látszik kilógni, de ha kirekesztjük a vizsgálatból a szóvégi -s zéró realizációjának, nem ejtésének azon eseteit, amelyek metrikai alapúak és nem biztos, hogy van fonetikai hátterük (ezek kódja az adatbázisban 'elisio -s'), akkor láthatóan a későbbi nyelvföldrajzi viszonyoknak sokkal jobban megfelelő képet kapunk.²⁸

5. ábra

4. sz. 7% = 12 (100% = 182), 5. sz. 4% = 2 (100% = 57), 6. sz. 5% = 2 (100% = 41), 7. sz. 10% = 1 (100% = 10); Róma 4. sz. 2% = 78 (100% = 3398), 5. sz. 3% = 56 (100% = 1666), 6. sz. 0% = 0 (100% = 141), 7. sz. 21% = 6 (100% = 29); Dél-Itália 4. sz. 2% = 2 (100% = 102), 5. sz. 3% = 2 (100% = 64), 6. sz. 3% = 3 (100% = 98), 7. sz. 34% = 22 (100% = 65); Szardínia 4. sz. 0% = 0 (100% = 35), 5. sz. 1% = 2 (100% = 142), 6. sz. 17% = 4 (100% = 24), 7. sz. 0% = 0 (100% = 2).

²⁸ Ennek következtében Közép-Itália 4. századi anyagából kizártunk 7 'elisio -s' lapot, ami 7%-ról 3%-ra csökkentette az '-s > 0' arányát, és a 6. századi anyagából kizártunk 1 'elisio -s' lapot, ami 5%-ról 2%-ra csökkentette az '-s > 0' arányát; Róma 4., ill. 5. századi anyagából kizártunk 4, ill. 3 'elisio -s' lapot, de ez nem változtatott az '-s > 0' arányán; Szardínia 6. századi anyagából kizártunk 3 'elisio -s' lapot, ami 17%-ról 4%-ra csökkentette az '-s > 0' arányát.

A 7. századra láthatóan létrejött, vagy születőben volt a későbbi nyelvföldrajzi megoszlásnak megfelelő kép²⁹ – már amennyire a kis számú adatokra épülő százalékszámok e következtetés levonását megengedik –, ti. hogy az *-s* kiesés tekintetében 0%-os arányszámú (22 mássalhangzói hibából 0 *-s* > \emptyset) Észak-Itália áll szemben a szignifikáns arányszámú, 10%-os (10 mássalhangzói hibából 1 *-s* > \emptyset) Közép-Itáliával, a magas arányszámú, 21%-os (29 mássalhangzói hibából 6 *-s* > \emptyset) Rómával és a még ennél is magasabb arányszámú, 34%-os (65 mássalhangzói hibából 22 *-s* > \emptyset) Dél-Itáliával.³⁰ A feliratos források tanúbizonysága ebben az esetben tehát arra mutat, hogy a terület későbbi jellegzetes dialektológiai, *-s* megtartó északi és *-s* elvesztő déli megosztottságának kezdetei nem tehetők a 7. századnál korábbra, hiszen az *-s* kiesés területi arányai között a 6. században még nem volt érdemi különbség, az az összes vizsgált területen hasonló nagyságrendű, 2% és 6% közötti volt.³¹ Ahol viszont a 7. századból egy megoszlási vizsgálat szempontjából még éppen értékelhető adatmennyiség

²⁹ Szemben B. Adamik, The problem of the omission of word-final *-s* as evidenced in Latin inscriptions, *Graeco-Latina Brunensia* 22 (2), 2017, 5–21: 19. álláspontjával miszerint: “the loss of final *-s* in Eastern Romance might have happened after the 7th century A.D. either in the phase of transition from Latin to Romance or even in early Romance.” Ott azonban a keresztény korszak egységesen volt kezelve, azaz nem volt évszázadokra tagolva, így nem domborodhatott ki a kései fejlődés valós menete.

³⁰ Szardíniától itt eltekintünk, mert mindössze 2 mássalhangzó adat ismert ebből a századból és egyik sem *'-s* > \emptyset ' típusú.

³¹ Rómából nincsen releváns adatunk ebből a századból, holott 141 mássalhangzói adatlappal rendelkezik az adatbázis: ez a hiány valószínűleg a keresztény római anyag még nem teljes feldolgozottságával magyarázható, hiszen pl. egy 6. századi felirat (ICUR 10, 26316, 1, vö. <https://www.edb.uniba.it/epigraph/15098>) hoz egy *Gregorius*(s) alakot, de ez még nem került felvételre az adatbázisban.

áll rendelkezésünkre, elsősorban Dél-Itáliából (65 mássalhangzói hibából 22 -s > 0),³² de Rómából (29 mássalhangzói hibából 6 -s > 0)³³ és némi óvatossággal Észak-Itáliából (22 mássalhangzói hibából 0 -s > 0) és fenntartásokkal Közép-Itáliából (10 mássalhangzói hibából 1 -s > 0)³⁴ is, ott megállapíthatjuk, hogy már beindulóban lehettek azok a folyamatok, amelyek végül a jól ismert, az úgynevezett La Spezia – Rimini (avagy Massa – Senigallia) vonal mentén létrejövő nyelvföldrajzi megoszláshoz vezettek a 7. századdal kezdődő időszakban.

³² A 22 adatból 15 tétel 8 darab bronz fibuláról származik, amelyek minden bizonnyal a 7. században készültek Dél-Itáliában és többnyire ugyanazt a sztereotíp szöveget hozzák (a példákban használt korpusz-rövidítések feloldásához vö. http://lldb.elte.hu/admin/abbrev_bibl.php), pl.: LLDB-43477: -s > 0, LVPV BIBA|| = *Lupus vivas*, ICI 13, 55, 1, Apulia et Calabria / Regio II, Canusium, Kr.u. 591-700 és LLDB-43473: -s > 0 / litterae omissae, BIBA|| = *vivas*, ICI 13, 55, 1, Apulia et Calabria / Regio II, Canusium, Kr.u. 591-700; további példák: LLDB-43476 és LLDB-43474, LLDB-43472 és LLDB-43478, LLDB-43479 és LLDB-54581, LLDB-43469 és LLDB-43475, LLDB-43480 és LLDB-43471, LLDB-43483 és LLDB-43482 valamint LLDB-43470 (csak BIBA|| = *vivas*). A másik 7 példa egyetlen, minden bizonnyal 7. századi capuai feliratról származik Campaniából (CIL 10, 4539 = ILCV 3851, Latium et Campania / Regio I, Capua, Kr.u. 601-800): LLDB-111655: -s > 0, PIETA HIC = *pietas hic*, LLDB-111661: -s > 0, BONV PRB = *bonus presbyter*, LLDB-111662: -s > 0, MINV ANNO = *minus annos*, LLDB-111667: -s > 0, ISCRIPSERVNT () [DENVN]|TIANTE ET = *inscripserunt () denuntiantes et*, LLDB-111668: -s > 0, ISCRIPSERVNT (i) CONIVRANTE VT = *inscripserunt (i) coniuantes ut*, LLDB-111669: -s > 0, HIC TITVLV TVMVLV = *hic titulus tumuli* and LLDB-111867: -s > 0, BVSSI () ANNO [= *vixit () annos*].

³³ Rómában az összes példa egyetlen, 7–8. századi felirat-csoportról származik: ICUR 2, 6449 (Kr.u. 601–800): LLDB-58393: -s > 0 / o: > V, CONSTANTIN|NV SERBV = *Constantinus servus / Constantino servo*, ICUR 2, 6449/6, 1-2; LLDB-58394: -s > 0 / o: > V, SERBV DI = *servus / servo dei*, ICUR 2, 6449/6, 2; LLDB-58407: -s > 0 / o: > V, || FORMOSV || = *Formosus / Formoso*, ICUR 2, 6449/17, 1; LLDB-58408: -s > 0 / litterae omissae, EGO FVSCINNV|| = *ego Fuscinus*, ICUR 2, 6449/18, 1; LLDB-58419: -s > 0, CLERICVS BIBA IN DO = *clericus vivas in Deo*, ICUR 2, 6449/24, 1; LLDB-58544: -s > 0 / litterae omissae, DICO BOBI | LETAMINI = *dico vobis laetamini*, ICUR 2, 6449/37, 1-2. Az EDB (<https://www.edb.uniba.it/>) ezeket 690–724 közé datálja, mindenféle indoklás nélkül.

³⁴ Az egyetlen közép-itáliai példa egy pisai síremlékben talált, 7. századi (valószínűleg 650–675 között) keletkezett ezüst fibuláról származik (az AE nem utal arra, hogy importról lenne szó, így helyi eredetűnek tekinthető): LLDB-126839: -s > 0, BIBAT CIPRIANV|| = *vivat Cyprianus*, AE 2015, 417, II 2, Etruria / Regio VII, Pisae, Kr.u. 650–675.

6. A magánhangzó-fúziók sorsa

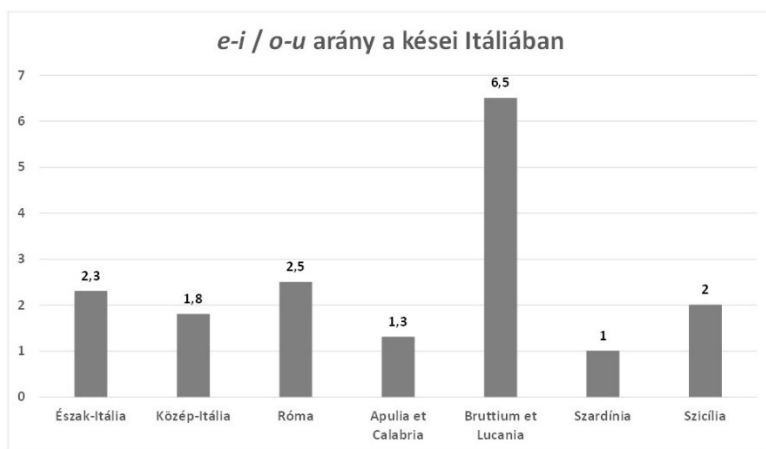
A magánhangzórendszer tekintetében igazából egyetlen olyan fejlődési különbség van, amely jelentős eltérést eredményezett elsősorban a szárd és az olasz dialektusok között, mégpedig az ismert magánhangzó-fúziók bekövetkezése az olasz dialektusok túlnyomó többségében és elmaradása a szárd dialektusokban. Mielőtt azonban ezzel foglalkoznánk, röviden térjünk ki az olasz dialektusokon belüli viszonyokra a vizsgált jelenség tekintetében.

6.1. Dél-Itália helyzete

Az itáliai olasz dialektusok tekintetében csak a dél-olasz dialektusterület egy viszonylag kis, jól körülhatárolható részén (Lucaniában, a mai Basilicata területén) mutatható ki az ún. nyugati típusú (*e-i* és *o-u* fúziót is felmutató) magánhangzórendszertől eltérő rendszer továbbélése:³⁵ Lucania, a mai Basilicata északi felén a (balkáni) román típusú fejlődés mutatható ki, ahol csak *e-i* fúzió következett be, *o-u* azonban nem, a déli felén pedig a szárd típusú fejlődés nyomai rögzíthetők, amelyben egyáltalán nem következtek be ezek a fúziók.

E tekintetben a latin anyag majdhogynem cserben hagy bennünket, mert éppen erről a területről nincsenek feliratos adataink, amelyek adott esetben e helyi sajátos fejlődés latin előzményeit feltárhatnák. Amit az e területet is magába foglaló *Bruttium et Lucania (Regio III)* tartomány gyér kései adatai sejtetni engednek (l. a 6. ábrán), az legfeljebb egy (balkáni) román típusú rendszer körvonalazódásának kezdetei, ti. a terület adataiban az *o-u* fúziók aránya jóval elmarad az *e-i* fúziók arányától, ami kifejezésre jut *Bruttium et Lucania* magas 6,5-ös indikátorában.

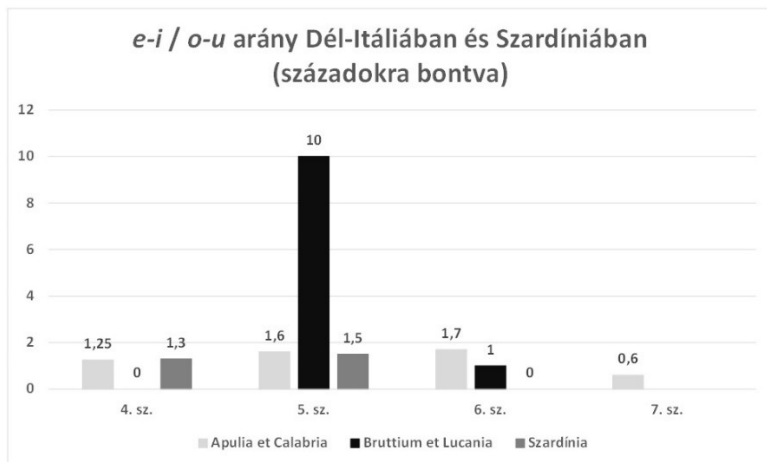
³⁵ Vö. Ledgeway (2016b): 248–249, kül. 249, 16.2-es térkép: ‘Tonic vowel systems in southern Italy’.

6. ábra

Mindkét fúzió azonos intenzitású fejlődése esetén ugyanis ez a mutatószám 2 lenne, ami egy 2:1-es (kettő az egyhez) arányt tükrözne, tudniillik általában kétszer annyi *e-i* típusú hang van a latinban mint *o-u* típusú hang.³⁶ Ennek megfelelően *Bruttium et Lucania* (6,5; 13 *e/i* keverés osztva 2 *o/u* keveréssel) diagnosztikus különbséget mutat fel nem csak Észak-Itália (2,3; 342 *e/i* keverés osztva 148 *o/u* keveréssel), Róma (2,5; 722 *e/i* keverés osztva 291 *o/u* keveréssel) és Közép-Itália (1,8; 66 *e/i* keverés osztva 37 *o/u* keveréssel) megfelelő arányszámaihoz képest, hanem még Dél-Itálián belül is *Apulia et Calabria* (*Regio II*) területéhez képest is, ahol az *o-u* fúziók arányszáma megközelíti az *e-i* fúziók arányszámát, ezt mutatja az 1,3-as arányszám (37 *e/i* keverés osztva 29 *o/u* keveréssel), amely igen közel állónak látszik a szardíniai 1-es arányszámhoz (10 *e/i* keverés osztva 10 *o/u* keveréssel).

³⁶ Sziciliában éppen ezt a 2-es mutatószámot láthatjuk (8 *e/i* keverés osztva 4 *o/u* keveréssel). E két fúzió egymáshoz arányításának metodológiájához l. J. Herman, *Essai sur la latinité du littoral adriatique à l'époque de l'Empire*, 1971, in: Uő. (1990), 121–146: 139 és B. Adamik, *The transformation of the vowel system in African Latin with a focus on vowel mergers as evidenced in inscriptions and the problem of the dialectal positioning of Roman Africa*, *Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 56, 2020, 9–25: 19–21.

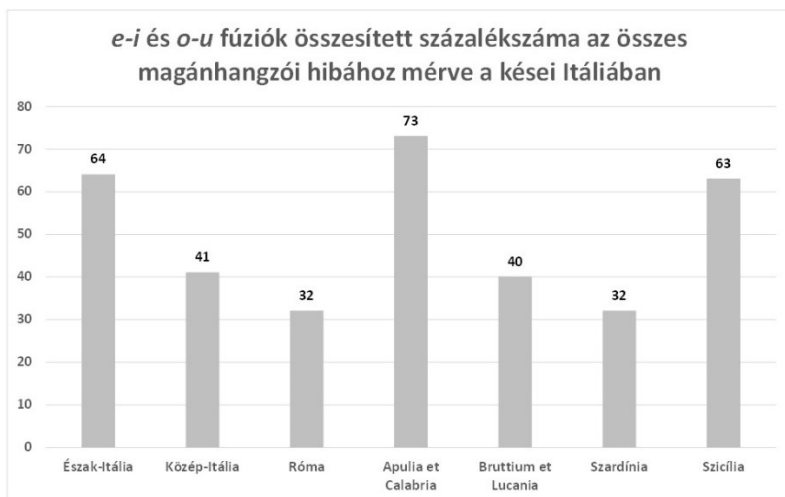
7. ábra

Ez azonban nem jelenti azt, hogy *Apulia et Calabria*-ban szardíniai típusú magánhangzó-rendszer alakult volna ki. A századonkénti megoszlási arányok közül ugyanis azok, amelyek viszonylag nagyobb számokon (jelen esetben 10 feletti össz-adatszám)³⁷ alapulnak és így statisztikailag jobban értékelhetőek, azt mutatják, hogy *Apulia et Calabria* inkább az átlagos, 2-es indikátorú típushoz állt közel, ti. ahol a két fúzió nagyjából egyforma intenzitással zajlott: hiszen e provincia anyaga a 6. században, amikor is összesen 27 releváns hibát vehetünk figyelembe, (17 *e/i* hibát elosztva 10 *o/u* hibával) 1,7-es indikátort mutat. Szardínia amúgy is igen szűkös anyaga századokra lebontva viszont nem engedi meg ilyesfajta következtetés levonását, mert a terület századonkénti anyaga sosem haladja meg a 10-et (egyedül az 5. századi anyaga éri el a 10-es mennyiséget, aminek a megoszlása, ti. 6

³⁷ A 3 terület adatai százados bontásban (a műveleteknél első szám mindig az *e/i* a második az *o/u* keverésre vonatkozik). Apulia et Calabria: 4. sz. $5+4 = 9$, $5/4 = 1,25$; 5. sz. $11+7 = 18$, $11/7 = 1,6$; 6. sz. $17+10 = 27$, $17/10 = 1,7$; 7. sz. $4+7 = 11$, $4/7 = 0,6$; 8. sz. $0+1 = 1$. Bruttium et Lucania: 4. sz. $2+0 = 2$; 5. sz. $10+1 = 11$, $10/1 = 10$; 6. sz. $1+1 = 2$, $1/1 = 1$. Szardínia: 4. sz. $4+3 = 7$, $4/3 = 1,3$; 5. sz. $6+4 = 10$, $6/4 = 1,5$; 6. sz. $0+3 = 3$.

e/i hibát elosztva 4 *o/u* hibával, 1,5-ös indikátort jelez), ami inkább arra enged következtetni, hogy a magánhangzó-fúziók mindvégig elszigeteltek voltak a sziget latinságában (de erre még lentebb visszatérünk). *Bruttium et Lucania* 5. századi anyagában van a legtöbb, (egyéb-ként még éppen értékelhető mennyiségű) 11 adat, ami 10-es indikátor számot eredményez (10 *e/i* hibát elosztva 1 *o/u* hibával). Ha ezt egybevetjük *Apulia et Calabria* 5. századi, még értékelhető nagyságú (18 adatból álló) anyagának elemzése alapján (11 *e/i* hibát elosztva 7 *o/u* hibával) kapott 1,6-os indikátorral, akkor a 2 szomszédos terület szinkronon kontrasztja és eltérő fejlődése teljesen világosan látszik. Míg *Bruttium et Lucania*-ban a balkáni román fejlődés látszik kirajzolódni, addig *Apulia et Calabria* egyértelműen a nyugati típusú fejlődés felé haladt.

A két dél-itáliai tartomány (tkp. a „csizma” orra és sarka között) között ez a jelentős különbség akkor is megvan, ha az *e-i* és *o-u* fúziók összesített arányszámát az összes magánhangzó-i hibához mérjük (8. ábra):

8. ábra

Az alacsony adatszámokkal kapcsolatos óvatosságra itt is felhívva a figyelmet megállapíthatjuk, hogy *Bruttium et Lucania* és *Apulia et Calabria* különállása egyértelműnek tűnik: *Bruttium et Lucania* (40% = 15; 100% = 37) Közép-Itáliához (41% = 103; 100% = 251), Szardíniához (32% = 20; 100% = 63) és Rómához (32% = 1013; 100% = 3166) látszik közel állni, míg *Apulia et Calabria* (73% = 66; 100% = 90) inkább Észak-Itáliával (64% = 490; 100% = 764) és Szicíliával (63% = 12; 100% = 19) állítható párhuzamba (Szardínia és Szicília besorolása azonban bizonytalan az alacsony adatszámok miatt). *Bruttium et Lucania* tartomány *e-i* és *o-u* fúziós arányainak mintázata tehát megengedheti azt az (alacsony adatszámok miatt indokolt) óvatos feltételezést, hogy e területen a kései keresztény korszakban megindulhatott az a nyelvi fejlődés, amely az *o-u* fúziók visszaszorulásával a balkáni román rendszerhez hasonló fejleményt eredményezett, egy olyan rendszert, ahol csak *e-i* fúziók vannak. A szárd rendszerre emlékeztető, tehát magánhangzó-fúziókat egyáltalán nem tartalmazó lucaniai fejlődés előzményei azonban nem mutathatók ki a feliratos anyagban, aminek legnagyobbbrészt az lehet az oka, hogy éppen erről a jól körülhatárolható területről nincsenek feliratos adataink. Az ebből a kronológiailag tagolatlan megközelítésből származó következtetések finomítását az adatok évszázados bontású elemzésével a következő részben végezzük el.

6.2. A szárd és az olasz dialektusok közötti különbség

Rátérve a szárd és az olasz dialektusok közötti legjelentősebb különbségre, tehát arra, hogy a magánhangzó-fúziók az olasz dialektusok túlnyomó többségében bekövetkeztek, míg a szárd dialektusokban elmaradtak, megállapíthatjuk, hogy ennek az előzményei már a latin anyagban is kimutathatók. Ezt egyébként a szárd tekintetében a szakirodalomban már többen is kimutatták,³⁸ leginkább az *e* tekintetben telje-

³⁸ Legutóbb Tamponi (2019) és Tamponi (2022) 138–157.

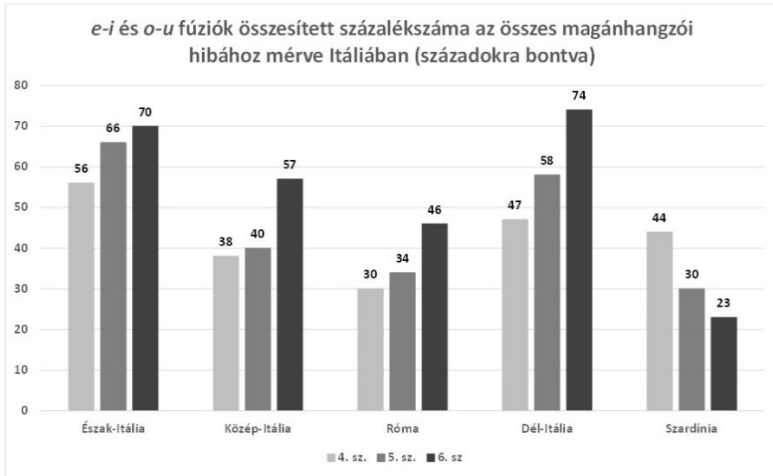
sen ellentétes vonásokat felmutató galliai vokalizmussal való összehasonlítás³⁹ vagy a nagyon hasonló vonásokat felmutató afrikai latin vokalizmussal történő egybevetés kapcsán.⁴⁰ Az Itáliai területekkel való egybevetés – Hermannak a magánhangzó- és mássalhangzó-rendszereket általánosságban összehasonlító munkáján kívül⁴¹ – azonban nem történt meg mindeddig, különösképpen részletesebb kronológiai tagolásban nem, így e tanulmány záró részében erre teszünk rövid kísérletet.

Amennyiben részletesebb kronológiai tagolás nélkül, egybevonva tekintjük a vizsgálatba vont területek kései, keresztény kori anyagát, akkor – a magánhangzó-rendszeren belüli arányát tekintve az *e-i* és *o-u* fúzióknak (lásd a fenti 8. ábrán) – Szardínia különállása Itália többi területétől egyáltalán nem látszik: Szardínia (32%) ebben a konfigurációban ugyanakkora százalékszámmal rendelkezik mint Róma (32%). Ebből azonban nem szabad messzemenő konklúziókat levonni, ahogy a következőkből kiderül. Hogy tisztázhassuk a római és a szardíniai fejlődés valós természetét, a szóvégi *-s* sorsának felderítéséhez hasonlóan itt is a rendelkezésünkre álló kései anyag századokra bontását alkalmaztuk. Minthogy századokra bontva Szardínia esetében a 4., 5. és 6. évszázadra vonatkozóan rendelkezünk értékelhető mennyiségű anyaggal, ezért a többi Itáliai területtel való egybevetést is e három évszázad tekintetében végeztük el (vö. 9. ábra).

³⁹ Pl. J. Herman, *Témoignage des inscriptions latines et préhistoire des langues romanes: le cas de la Sardaigne*, 1985, in: *Uő.* (1990) 183–194.

⁴⁰ Pl. Adamik (2020).

⁴¹ Herman (2000a).

9. ábra

Ha megnézzük a 9. ábra diagramját, látható, hogy Szardínia és Itália tekintetében teljesen ellentétes fejlődési tendencia érvényesült, hiszen idővel Itália minden területén folyamatosan nőtt az aránya a magánhangzó-fúzióknak, miközben Szardíniában folyamatosan csökkent ugyanez.⁴²

Talán most látható és detektálható az először ilyen pontosan a latin nyelvtörténeti kutatásokban, hogy a magánhangzó-fúziók tekintetében Szardínia a 4. században még egyáltalán nem maradt le Itália többi területétől: a 44%-os Szardínia a 30%-os Rómát és 38%-os Közép-Itáliát is megelőzi. A lemaradás az 5. században kezdődött el: a 30%-os Szardínia már érzékelhetően lemaradt a 34%-os Rómától és a 40%-os Közép-Itáliától; és a 6. században fokozódott drasztikusan: a 23%-

⁴² Az 5 terület adatai százados bontásban (a műveleteknél az első szám mindig az *e/i* a második az *o/u* keverésre, a harmadik pedig az összegükre vonatkozik; ezt követően zárójelben az adott terület összes magánhangzói hibájának száma áll). Észak-Itália: 4. sz. $65+37=102$ (181), 5. sz. $172+49=221$ (333), 6. sz. $100+56=156$ (224); Közép-Itália: 4. sz. $36+17=53$ (138), 5. sz. $18+10=28$ (69), 6. sz. $11+10=21$ (37); Róma 4. sz. $400+170=570$ (1916), 5. sz. $270+99=369$ (1060), 6. sz. $43+21=64$ (139); Dél-Itália: 4. sz. $19+9=28$ (59), 5. sz. $25+9=34$ (59), 6. sz. $22+13=35$ (47); Szardínia 4. sz. $4+3=7$ (16), 5. sz. $6+4=10$ (34), 6. sz. $0+3=3$ (13).

os Szardínia már erőteljesen lemaradt a 46%-os Rómától és az 57%-os Közép-Itáliától. A változási tendenciák egyértelműek: a szardíniai magánhangzó-rendszer érvényre jutása, azaz az ettől eltérő (tehát nyugati vagy balkáni típusú) magánhangzó-rendszerek háttérbe szorulása a szigeten az 5. században kezdődött el, a 6. században vett lendületet és nyilván a 7. században és azt követően fejeződött be.

7. Konklúziók

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa segítségével igazolni tudtuk a feliratos anyag forrásértékét és felhasználhatóságát Itáliának az újlatin avagy román nyelvek megszületését megelőző, kései latin nyelvöldrajzi-nyelvtörténeti viszonyainak feltárásában is. Amint azt a minden vizsgált probléma tekintetében új eredményeket hozó tanulmányban láthattuk, a magánhangzó-rendszer átépülésében, legalábbis a magánhangzó-fúziók nyelvöldrajzilag meghatározott sorsát illetően, az 5–6. század volt meghatározó, a mássalhangzó-rendszer átépülésében viszont, legalábbis a szóvégi -s sorsát illetően, a 7. század tekinthető ugyanilyen döntő jelentőségűnek.

A KÖTET SZERZŐI

ADAMIK BÉLA	tudományos tanácsadó HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont – egyetemi docens Eötvös Loránd Tudományegyetem
ADORJÁNI ZSOLT	tudományos főmunkatárs BTK Moravcsik Gyula Intézet – egyetemi adjunktus Pázmány Péter Katolikus Egyetem
FORISEK PÉTER	egyetemi docens Debreceni Egyetem
GESZTELYI TAMÁS	professor emeritus Debreceni Egyetem
KATÓ PÉTER	egyetemi adjunktus Eötvös Loránd Tudományegyetem
KISS SEBESTYÉN	PhD, középiskolai tanár Ady Endre Gimnázium, Debrecen
MÉSZÁROS TAMÁS	tudományos munkatárs ELTE-EC Byzantium Központ

M. NAGY ILONA	ny. egyetemi docens Debreceni Egyetem
NÉMETH GYÖRGY	egyetemi tanár Eötvös Loránd Tudományegyetem
PATAKI ELVIRA	egyetemi docens Pázmány Péter Katolikus Egyetem
SIMON ATTILA	egyetemi tanár Eötvös Loránd Tudományegyetem
SZEKERES CSILLA	egyetemi docens Debreceni Egyetem
D. TÓTH JUDIT	ny. egyetemi docens Debreceni Egyetem